

III. A halál sötét vize

1. A Sötétség archetípusa

Lélektani tesztekkel lehet igazolni egy ún. „fekete sokk” létezését az emberi tudatban. A sötétség mindig *a szomorúság* és *a bűn* képzetét kelti. Számos műalkotás szól arról, hogy a napnyugta közeledte depressziót és félelmet vált ki az emberből. A folklórban a naplemente ideje és a rettenetes éjfélel óra azok az időszakok, amikor megjelennek a különféle hiedelemleányok, és a gonosz állatok, a pokoli szörnyek ráteszik a mancsukat az emberekre. A Nyugat leverő hatása tehát egyetemes képzet minden civilizációban.¹⁷⁴

A végzetes sötétség képzete eleve adott, akár a nappal képzete. Az éjszakai sötétség *az Idő első szimbóluma*: az időt minden kultúra éjszakában méri, nem nappalban. A fekete éj maga az idő lényege. „Hányat kell még aludni, amíg...” – hangzik a valamire várakozó gyermekek jellegzetes kérdése. Az indiai mitológiában az időt megismerő Kála istenség neve a „kali” szóból származik, ami egyidejűleg ’idő’ és ’sötétség’ jelentésű, a mi korunk neve pedig „Kali-Yuga”, vagyis a ’sötétség kora’.¹⁷⁵ Mírcea Eliade szerint az idő azért fekete, mert irracionális és kegyetlen, másfelől a mítoszok ugyanezért szakralizálják is az éjszakát.¹⁷⁶

Gilbert Durand szerint a sötétség jelképei az állatszimbólumok pszichológiai rokonai, és ennek megfelelően *A képzelet antropológiai struktúrái* című könyvében ezt a két nagy jelképkört egymás mellett is tárgyalja. Úgy véli, hogy a Sötétség jelképeit épp az időre vonatkozó jelentések rokonítják, sőt teszik egyenértékűekké az állatszimbólumokkal. Az állati ordítás és a „sötét száj” képzetei – írja – izomorfak a sötétséggel. A hallás ugyanis az éjszaka érzékelési módja, mert a sötétség fölerősíti az éjszakában hallható zajokat, rezgéseket. A száj sötétje őrzi magában a medve mormogását, a szörnyek lélegzését. Ezért az embert veszélyeztető állatszerű ördög mindenhol fekete, vagy tartalmaz valami feketét.¹⁷⁷ (Az ördögábrázolásokban a fekete mellett leggyakrabban megjelenő piros az égés színe, azaz a szenvedély jelképe.) A pokol az a hely, ami a lehető legtávolabb van Isten világosságától, ezt a rá vonatkozó jelzők, metaforák (pl. „örök sötétség”, „vak világ” stb.) is kifejezik.

A fekete körülbelül az első ezredforduló óta lett *a halál és a gyász színe* az európai keresztény kultúrában.¹⁷⁸ A kereszténység első évezredében a halál feltámadás jellege volt a hangsúlyosabb, és ennek megfelelően a halál színe ekkor a fehér volt, ami a menny színe. (Erről hátrébb, a VII. 1. és IX. 1. alfejezetekben a „fehér gyász” kapcsán még lesz szó.) A kereszténység a feketét később is csak mint az evilági halál jelképét fogadta el, ezért lett a fekete a világról való lemondás, a szerénység jelképe is (pl.

¹⁷⁴ Durand G. 1977. 109–111.

¹⁷⁵ Uo. 111. és Tokarev Sz. A. (szerk.) 1988. II. 60.

¹⁷⁶ Durand G. 1977. 111.

¹⁷⁷ Uo. 112–113.

¹⁷⁸ A gyászszínekről lásd: Bátky Zs. 1911.; Fél E. 1935.; Szendrey Zs. 1938.; Balassa I. 1945.; Erdélyi Zs. 1961.

papok, zarándokok fekete öltözete), sőt még a bölcsességet is kifejezheti. Az aszketikus morált kötelező normává tevő böjt színe ugyancsak a fekete, amikor tilos mindenféle evilági öröm, mulatozás. Egy moldvai asszony házaseletének sikertelenségét, egész élete nagy szomorúságát ezzel a metaforikus képpel fejezte ki: „*Az én lakodalmam nagypénteken volt.*” (A kifejezést természetesen nem konkrétan, hanem szimbolikusan kell érteni. A kezdet determinatív szerepét valló mitikus gondolkodás szerint ugyanis a dolgok közötti összefüggés egyetemes, a meghatározottság mindkét irányban érvényes: a gyászos következménynek gyászos előzménye kellett hogy legyen.)

A világirodalomban Hamlet gyásza a legfeketebb¹⁷⁹, hiszen tudja, hogy apja halálát anyja eltitkolt szörnyű bűnei okozták. „*Királyné: Jó Hamlet, ezt az éjszint dobd le már, / S a dán királyra vess nyájasb szemet, / Nehéz pillád ne süsd alá örökké, / Keresve mintegy a por közt atyádat. [...] Hamlet: [...] Nem e sötétszín köntös, jó anyám, / Sem a szokott gyászöltözet, sem az / Erőltetett mell zúgó sóhaja, / [...] / Az anyém belül van, és nem látja szem, / Csak díszje és boglára gyászmezem.*”¹⁸⁰

A feketeség **negatív erkölcsi érték**. Erről számos nyelvi kifejezés is tanúskodik (pl. „fekete napok”, „fekete a lelke”, „elsötétül a szeme”, „feketén látja a dolgokat”, „fekete humor” stb.), az angol diáknyelv a hét első iskolánapiját is „fekete hétfőnek” (Black Monday) nevezi. G. Durand szerint mindezek a képzetek a különböző fajgyűlölő megnyilvánulások pszichológiai hátterét képezik: „A fekete mór nincs nagyon távol a kutyafejű embertől” – írja.¹⁸¹ William Blake (1757–1827) *Néger kisfiú* című verse arról szól, hogy a Napban lakó Isten iránti égő szeretet megfehéribíti a néger kisfiú lelkét, ezért lelki tisztasága miatt ő különb a fehér angol gyermekeknél: „*Fekete vagyok, de a lelkem fehér.*”¹⁸²

2. A fekete éjszaka

A fentieknek megfelelően az éjszaka (pontosabban a látás hiánya) a szellemi értelemben vett **tévelygés** szimbóluma. Szent Pál írja a rómaikhoz: „*Múlóban az éjszaka, a nappal közel. Vessük le hát a sötétség tetteit, s öltünk magunkra a világosság fegyvereit.*”¹⁸³

A fekete éjszaka azonban polivalens jelkép, értéktartalma nem mindig negatív (pl. a „szent éj” jelképisége). Az Éj (és a Sötétség) a mítoszokban az **őskezdet** szimbóluma is. Ezt fejezi ki az Éj monológja Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című drámai költeményében: „*Sötét és semmi voltak: én valék, / Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj, / És a világot szültem gyermekül. / Mindenható sugárral a világ / Fölkelt ölemből; megrázkódtatá / A semmiségnek pusztaságait, / S ezer fejekkel a nagy szörnyeteg, / A Mind, előállt.*”

¹⁷⁹ Ferber M. 1999. 173.

¹⁸⁰ William Shakespeare: *Hamlet*, I. felv., 2. szín.

¹⁸¹ Durand G. 1977. 112–113.

¹⁸² Ferber M. 1999. 174.

¹⁸³ Róm 13,12.

A népi képzelet egy sor negatív tulajdonságot társít a vakhoz, a félszeműhöz, a kancsalhoz (pl. félszemű rabló, kalóz stb.). A vakság az öntudatnélküliség szimbóluma (pl. öreg hős, király), az intelligencia fogyatékos voltát, a roskatagságot is jelzi, ugyanis a vakság megakadályoz az éleslátásban. A folklórban a **vak ember** a tudat árnyoldalát szimbolizálja. (Itt jegyezzük meg, hogy más vonatkozásban a vakság jelképisége éppen ellenkező előjelű is lehet: az evilági látás hiánya a transzcendencia látását is jelentheti. A vak jószimbolizmusáról hátrébb, a VII. 4. alfejezetben lesz szó.)

A **vakondok** a vakság, a megvakítás szimbóluma. Mélyen a földben él, nem ismeri az eget. Az irodalomban gyakran állítják szembe a a hiúzzal és a sassal mint éleslátó, éghez közeli állatokkal. S. T. Coleridge (1772–1834) angol költő egy szellemi emberhez ezzel a bókkal fordul: „hiúz vagy te a vakondokok között”.¹⁸⁴

3. A halál vize. A sárga szín

A víz **a halál szimbolikus anyaga**. A folyó víz felhívás egy visszatérés nélküli utazásra, ugyanis a visszafordíthatatlant jelképezi (vö. „soha nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba”, „a folyók soha nem térnek vissza a forráshoz” stb.). Fatális jellege van, ugyanis a múltó idő haragját, a sorscsapások szörnyűségét is jelképezi. Az éjszakai zuhogó folyóvíz maga az idő. Izomorf képzet a lóval és a bikával, és kapcsolatban áll a Sárkány archetípusával, azaz olyan ásványi elem, amely életet kaparinthat meg.¹⁸⁵ Ez a kép jelenik meg Arany János *Hidavatás* című balladájában. A magyar katolikus parasztság körében még néhány évtizeddel ezelőtt is bevett gyakorlat volt, hogy a vízbefúltak holttestét a felszínen úsztatott nagypénteki cipóval keresték, amibe égő szenteltgyertyát szúrtak.¹⁸⁶ A folyó víz szimbolikájának erre a vonatkozására utal a gyergyószentmiklósi temetőkapu felirata: „*Könnyű a folyónak messze menni, mert hivatása az, hogy elmehet, de akit ideköt hit, remény, szeretet, annak elmenni nem lehet.*”¹⁸⁷

Amint ezt Lükő Gábor már 1942-ben észrevette, Adynál a víz ugyancsak félelmetes időszimbólum: „*Ő: a nagy-nagy Élet folyóvíz, / zuhogva zúg, kacagva harsog. / Sodor, zúz, ont, fut szüntelen, / Nem fogják gátok, s renyhe partok. // Ő: a folyásnak akarója, / Melynek forrása s vége nincsen. / Ő: minden és Vigasztalan, / Egyetlen és borzalmas Isten.*” (*Isten, a vigasztalan*)¹⁸⁸

A halál vizében való feloszlás, az ösvízhez való visszatérés örök mitológiai témáját fogalmazza újra Shakespeare a *Hamlet*ben Ophelia vízbe fulladásának leírásakor: „*Egy fűzfa hajlik a patak fölé, / Mely szürke lombját visszatükrözi. / Ahhoz vivé ő eszelős fűzerit: / Csalán-, kakukkfű, torma-, kosborát / (Ezt pásztorink durvábban nevezik, / Holtember-ujjnak szűz leányaink), Ott egy behajló ágra koszorúját / Függesztené, s*

¹⁸⁴ Ferber M. 1999. 55–56.

¹⁸⁵ Durand G. 1977. 117.

¹⁸⁶ Pócs É. 1999. 105.

¹⁸⁷ Molnár Noémi egy. hallg. közlése, 2006.

¹⁸⁸ Lükő G. 2001. 50.

amint kapaszkodik, / Egy gonosz ág letört; s ő maga is / Gyom-ékszerével a siró folyamba / Zuhant alá. Ruhája szétterülve / Mint habléányt tartá fenn egy korigé / Miközben régi nótákból danolt, / Mint ki nem is gyanítja önbaját; / vagy oly teremtmény, ki a víz-elem / szülötte és lakója. Csakhamar / Azonban ittas és nehéz ruhái / dallamköréből levonák szegénnyt, / Sáros halálba."¹⁸⁹ (A leírásban egyéb archetipikus szimbólumok is – pl. tükröző vízfelület, túlvilági tündér „habléány”, túlvilági zene, a halál mint szent nász, növénné változó halott stb. – előfordulnak, ezekkel hátrébb foglalkozunk.)

A halál vízének különböző megjelenései a magyar folklórban is jelen vannak. A népi lírában és balladákban a folyóvíz olykor a gyász vagy a halálvágy kifejezője: „*Árva vagyok, nincs gyámolom, / még a vizet is gyászolom.*” (Gyergyóremete)¹⁹⁰; „*Édes jó Istenem, / Indítsd meg árvized! / Hadd mosson el ingem / Nem es igen megszese, / Apám udvarára, / Hogy kérjém meg tőle: / Kihez adott férhez, / Vitéz katonához, / Hegyi tolvajához, / Ember hóhérához?*” (Gyimes)¹⁹¹ A halottmosdató víz a metonimikus kapcsolat folytán a halál vízének szimbolikus megfelelője, ezért a vele való kapcsolat rendkívül veszélyes: „*A halottat vízzel megmosdatják, és tisztát adnak rá. Az emberek vigyáznak, hogy a halott mosdólevét hova öntik. Ha olyan helyre kerül a lé, ahol valaki feljárja, nagy veszedelem származik belőle. Sárgaságot kap és a halál hidege kirázza. Ha az ilyen vizet terhes asszony önti ki, bangó (hülye) gyermeke fog születni.*” (Siklód)¹⁹² Nyárádremitén azt tartják, hogy ha azt a vizet, amivel egy halott gyermeket megmostak, valaki az ellenségével megitatja, az illető arcidegzsábát vagy lábszárfekélyt kap. Ha azonban a bosszúskodás alaptalan, a betegséget a bosszúálló kapja meg.¹⁹³

A **sár, mocsár, zavaros víz** a folklórban **halál- és betegségjelképek**: „*Ha én sárba járok, nagy sárba, kicsi sárba, az biztos, hogy utána valamelyik családtagom megbetegszik. Nem biztos, hogy én. Én az egész család rettegésibe élek.*” (Kocs)¹⁹⁴ „*Sáros víz – betegség, s ha nem tud kijöni – halál.*” (Gyergyóditró)¹⁹⁵ Ugyanez az alapjelentése a **sárga színnek** is, ami kétségkívül összefügg azzal, hogy a sárga a betegség és a halott színe is.¹⁹⁶ A sárga szín baljós jelentésének eredetét pontosan fogalmazza meg a következő népdal: „*Azért, hogy én ilyen sárga vagyok, / Ne hidd rózsám, hogy én beteg vagyok. / Megsárgított engem a szerelem: / Nálad nélkül mit ér az életem.*”¹⁹⁷ Ugyanez a jelentés a népi álomértelmezésekben is: „*A sárga – betegség. Sárga ruha, sárga arc, sárga virág – mind betegség.*” (Hajdúsámszon)¹⁹⁸ A szimbolizmus a halottkultuszban is megjelenik: „*Amikor a koporsót leszegezték, és kivinni készülnek, leg-*

¹⁸⁹ William Shakespeare: *Hamlet*. IV. felvonás, 7. szín.

¹⁹⁰ Kodály Zoltán gyűjtéséből idézi: Lükő G. 2001. 50.

¹⁹¹ Kallós Z. 1970. 143.

¹⁹² Szilveszter Zsuzsa egy. hallg. gyűjtése. 2001.

¹⁹³ Dr. Birtók József: *Nyárádremitete monográfiája*. Csíkszereda, Státus Kiadó, 2003. 158.

¹⁹⁴ Bosnyák S. 1991. 609.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Lükő G. 1942. 239–241.; Erdélyi Zs. 1961. 188–199.

¹⁹⁷ Lükő G. 1942. 240., Kodály Z. gyűjtése.

¹⁹⁸ Bosnyák S. 1991. 608.

hamarabb az állapotos asszonyok indulnak ki, mert ha csak azután távoznak, a gyermekük meghal. Arra is vigyázni kell, hogy a terhes anya ne vigyen koporsót, mert akkor sárga, egészségtelen gyermeke fog születni.” (Siklód)¹⁹⁹

A betegség- és halálvonatkozások magyarázzák azt is, hogy átvitt értelemben a „sárga” és a „rész” jelzők valamiféle **bajt, hibát**, a szerelmi dalokban például csalfaságot, elválást jelentenek: „*Sárgát virágzik a repce, / Rajtam van a világ nyelve...*”; „*Kimentem a selyemrétre kaszálni, de nem tudtam én a rendet levágni, / Mert nem látszott a sok sárga virágtól, / Régi babám most búcsúzunk egymástól.*”²⁰⁰

4. Átkelés a halál vizén. A túlvilág

A honfoglalás előtti magyar hiedelemvilág másvilágképzetei nem voltak dualisztikusak. A lenti alvilágra és a fenti mennyországra vonatkozó dualisztikus elképzeléseket a kereszténység terjesztette el, melyek szerint a pokol az elkárhozott gonosz lelkek bűnhődésének színtere, a menny pedig az istenek és az üdvözült lelkek örök tartózkodási helye. A pogány hitvilág a kereszténység előtt csak egyetlen másvilágképzetet ismert: az ún. túlvilágot egy horizontálisan távoli, ismeretlen világnak képzelték el, ahol a lelkek csak tartózkodnak. A túlvilág tehát semleges hely, nem hierarchizált, és az sem lényeges, hogy a lélek milyen módon jut el ide (pl. felfelé a sátor füstlyukán, lefelé a kút nyílásán stb.). Az ősi magyar hitvilág túlvilágképzeteinek azonban fontos eleme volt, hogy a holtak lakóhelye egy vízen túli világ.

A magyar halottas szokások számos eleme őrzi még a halál vizén való átkelés képzetét. A felsíki Csíkszentdomokoson a halottal azért temetnek el pénzt, „hogy legyen, amivel a vámot megfizesse, amikor a vizen menyen átol”. Ugyanitt a sírgödörbe bedobják azt a két pálcát, amivel a lélek „a Jordán vizén átkel”.²⁰¹ A szomszédos Csíkszenttamáson is két hosszú pálcát tesznek a koporsóba, „hogy a halott ezekkel keljen át a Jordán vizén”.²⁰² Az alcsíki Csíkbánkfalvában régen három sing kendervásznat tettek a halott koporsójába, hogy ezt magára terítve, „ne ázzék meg a Jordán vizében”.²⁰³ A Kolozs megyei Kercsedén nem húznak a halott lábára fekete harisnyát, hogy ne kelljen sokáig mosnia a lábát a Jordán vizében.²⁰⁴ A moldvai csángó Szitásban egy asszony így nyilatkozott a „gyermekeltevésről”: „*Az Isten megadja, s az ember nem engedi a lelket, hogy meglegyen. Há métt legyen meg? Hogy még legyen gondom, hogy neveljem? Csapjuk el, hadd menjen a vizen! S akkor az az anya lesz az ördögé.*”²⁰⁵

Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint, este a vizet nem szabad kiönteni, mert ilyenkor az elhalt családtagok, azaz a közösség védőszelemei a ház körül tartózkod-

¹⁹⁹ Szilveszter Zsuzsa egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²⁰⁰ Lükó G. 1942. 240.; Vargyas L. 1988. 489.

²⁰¹ Balázs L. 1997. 27.

²⁰² Székely L. 1997. 58.

²⁰³ Uo.

²⁰⁴ Nagy Éva Katalin egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²⁰⁵ Saját gyűjtés, 1992.

nak. Egy csíkszentkirályi hiedelemtörténet szerint a látó ember („tudós”) által előhívott halott ezt kérte a hozzátartozójától: „*Te küssebbik menyem. Este az ajtón a vizet ne önts ki, met én sokat járok haza, s vízbe járok!*” Egy másik adat ugyaninnen: „*A vizet nem az ajtóból kell kiönteni. Ki kell menni az udvarra. Este mondani kell: »Álljon félre, ki elől van!*«”²⁰⁶

A halottkultusz áldozati rítusaiban fordul elő az a képzet, hogy a halott lelkéért szánt áldozatot a sírhant fölött átnyúlva kell átadni. A gyimesi Kostelekben temetés után a sírásásban segédkezőknek áldozati adományként a friss síron át szoktak átadni egy juhot, hogy az elhunytak a túlvilágon is legyen tápláléka.²⁰⁷ A moldvai csángó Klézsében a halottvirrasztás egyik éjszakáján a halott hozzátartozói a koporsó felett átnyúlva „Isten nevében” egy vízzel leöntött kakast adnak ajándékba egy szegényebb sorsú személynek. (4. kép) A síron való átnyúlás és ily módon a túlvilágra való áldozati adományküldés rítusa az ortodox románok körében még elterjedtebbnek mondható: Erdély-szerte általános szokás például, hogy a Nagyboldogasszony napi temetői szertartások alkalmával a halott lelkéért felajánlott étel- és italadományt ilyen módon kínálják fel a temetői sírhantokat minden évben újra megszentelő papnak. (5. kép)

5. A Sárkány

A Sárkány egyetemes archetípus, olyan kombinált lény, amely az állatiasság, az éjszakai jelleg és a szomorú víz képzetköreinek találkozási pontján keletkezik. Képes egyesíteni magában a sötétségszimbólumok minden eddig felsorolt jellemzőjét: jégkorszak előtti szörny, a mennydörgés állata, vízi jellegű, halálhozó. Alakjában a vízi jellegű kegyetlenség a harapással kombinálódik, ez a képzet az összes középkori bestiáriumokban jelen van.²⁰⁸ A sárkány a félelem szülőtte. Morfológiája is ezt fejezi ki: hüllőszerű, úszólábú, olykor szárnyas. Rokonai a hüllők, a vámpírok, a különféle harapó állatok. A magyar népmesékben és bizonyos szentek (pl. Szent György) legendáiban a kútból kijövő szörny minden nap felfal egy leányt.

A *Jelenések könyvében* a Tisztátalannal áll kapcsolatban²⁰⁹, az *Ótestamentumban* a legkülönbözőbb formákat ölti, gyakran az öskáosz megszemélyesítője.²¹⁰

Az európai népek folklórjában a Sárkány alapfunkciója, hogy katasztrofális esőzéseket okoz, farka mozgásával szélviharokat és forgószeleket támaszt.²¹¹ A magyar hiedelemvilágban ugyancsak a kozmikus időjárás-jelenségek démona, mindenekelőtt **vihardémon**. Vízi jellegére utal az a hiedelem, miszerint a vihasárkány halból lesz: a harcsa vagy a csuka, ha nem lát embert hét esztendeig, sárkánnyá változik.²¹² A viharban közeledő sárkányt ráolvasások kíséretében valamilyen fémesszközzel (pl. fejszével,

²⁰⁶ Saját gyűjtés, 1995.

²⁰⁷ Takács Gy. 2001. 70.

²⁰⁸ Durand G. 1977. 117–119.

²⁰⁹ Jel 12,7–9.

²¹⁰ Iz 51,9.; Zsolt 89,10–11.; Jób 26,12–13.; Ez 32,2–7.

²¹¹ Nola A. 2001. 76.

²¹² Lükő G. 1942. 58.

kaszával, sarlóval) lehet „elinteni”, azaz a falu határától távol tartani:²¹³ „*Elindula Szent Margit asszon, / hosszú úton, széjjes úton. / Megtalálkozott szátányokkal, sárkányokkal: / Merre mentek szátányok, sárkányok? / Menyüink a földi nép mezejit elverni! / Térjete meg utatokból, / menjete a havasok ódalába, / hol szenmisét nem áldoznak, / hol kakasok nem kikirilnek, / a csitkók nem nyerittnek, / ott igyatok, ott egyetek, / ott legyen a tük asztaletok!*” (Pusztina)²¹⁴ A középkori egyház erre a célra gyakran az Oltáriszentség kitételét alkalmazta. A pogány és keresztény hitvilág összeolvadását jól példázza az, hogy a 18. századi táltosperek adatai szerint a vihardémonok, felhőlelkek keresztény Sátánokká lettek, és ezzel párhuzamosan a védekező idővarázsló specialisták is keresztényiesültek és a közösség jótevőivé váltak.²¹⁵ A magyar néphitben ma is általános hiedelem, hogy a viharban sárkányok verekednek: „*Verekednek a sárkányok, mikor nagyidő van. Mikor nagyidő van, asz mondják, hogy az égen kelet felé s nyugat felé két nagy fark van, és ez nem más, mint a sárkányoknak a farka. Azok elkezdenek verekedni. S ha valaki meglátja, hogy az égen vannak, akkor a sárkány behuzza a farkát, s eltünik. De ha nem látja meg, akkor nagy víz árosztja el a területeket, le hull, leesik a felhőből vaegy darab. S akkor az a sárkány, amelyik nem erőtejes, és a másik legyözi, az le fog esni a földbe, s akkor az egész világ kárbo megy, az egész világot elviszi a víz.*”²¹⁶ Több népmesetípusban is megjelenik a kútból feljáró, lelkeket elragadó Sárkány alakja: „*A város kútját elfoglalta a hétfejű sárkány, s csak akkor ad vizet, ha mindennap egy leányt visznek neki.*”²¹⁷ „*Jaj, kedves fiam, ne menj te oda! A királynak volt három lánya, azokat mind elvitte a sárkánykigyó. A háromfejű sárkány lent van a kútban, s nem ad vizet, minden kantáért egy királylányt kell adni.*”²¹⁸ A vihart támasztó garabonciások hátsólova a Sárkánykigyó szokott lenni.²¹⁹

6. A könnyek és a halott siratása

A könnyek valamiféle intim kapcsolat révén a halál vizével vannak összefüggésben, úgy is mondhatjuk, hogy a halál vizének fiziológiai megfelelői. Ezt a kapcsolatot Shakespeare is ismerte, hiszen a *Hamlet*ben az idegenből hazatért Laertész, amikor tudomást szerez a vízbe fúlt húga haláláról, ezt mondja: „*Sok is vized, szegény Ophelia! / Elfojtom hát könnyüm.*”

A könnyek esetében is kétségkívül a halálszimbólum jelentésű éjszakai víz egyik vonatkozásáról van szó. Gilbert Durand azért tartja a két szimbólumot összetartozónak, mert a víz és a könny egyaránt a kétségbeesés anyagai. A mítoszok a szomorúság

²¹³ Ilyen gyimesi hiedelemcselekmények leírása: Salamon A. 1987. 201–202.; Tánczos V. 1995. 31–35.

²¹⁴ Tánczos V. 1995. 118–119.

²¹⁵ Pócs É. 1999. 111–112.

²¹⁶ Csörgör E. 1998. 70.

²¹⁷ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Mesék. Bukarest, 1987. 122.

²¹⁸ Fábíán Imre: *Zöldike királyfi*. Kolozsvár, 1989. 22.

²¹⁹ Erdész S. 1984. 114–142.

kontextusában képzelik el a holtak szomorú világának folyóit, mocsarait. A „könnyek mezeje” gyakran a „halál folyója” mellett van – írja.²²⁰

A halottas szokások kutatói sok vidékről jelezték a haldokló siratásának tabu mivoltát. Általános meggyőződés, hogy a haldoklót nem szabad siratni, mert akkor „visz-szasírnák” az életbe, és nem tud meghalni.

A következő, visszajáró halottról szóló moldvai csángó történet világosan kifejezi, hogy a könnyek a két világot elválasztó vízzé, a halál vizévé változnak: „*Most egy két hónapja a fehérsépcskének meghót a férje, s akkor csak sirt, met fiatal vót. Mentek egy vendégségbe, s eccer csak a feleségihez hezzakapott, s meg es halt. S akkor (az asszonyka) addig siratta, addig siratta... Kapált, s sirt, kapált, s sirt. S akkor oda-ment a férje. S akkor esszeavarta mindennel! Fődvel essze! Esszeverte. – Hát még siratsz-e?! Még siratsz-e? Hagyj békén, me kell egy nagy hegyen kimásszunk, s az a sok könny válik vízzé, nagy vizek lesznek, s akkor én sikulok vissza, nem érek a másokval, s akkor alóról döfődnek. Ütnék ostorokval, s nem tudok felmászni arra a nagy hegyre. Ki kell érjek, s magad csak sírsz, s a te könnyeidből lesznek a nagy vizek s a nagy sár. S azok hoznak vissza ingem. – Az asszonka azt mondta, hogy olyan vót, mintha elvették lenne, mintha álmodta vóna. Akkor helyrejött, s akkor bennébb ment, s akkor aszondja, akkor ott még sirt. S hát akkor ott es, akkor ott es, s akkor még, még! S amikor osztá má harmadikszor es [megjelent a férje], akkor kapát, mindent otthagvott, s hazafutott, me nem mert má sírni es. Úgy megijedett. Isten örözz! Me ha annyira sír, akkor a könnyek vissza... visszaizélik, met hát ki tudja, hogy ott hogy van? (Szitás)*²²¹

7. Haj, szakáll, köröm

„Poszeidón lovainak sörénye nincs messze Ofélia hajától” – mondja G. Durand²²², utalva arra, hogy a mítoszokban a folyó víz hullámaihoz hasonló lebegő haj ugyan-csak jellegzetes *időszimbólum*. A két képzetkör gyakran egybeolvad (kontamináló-dik), gondoljunk például Ofélia vízen lebegő hajára. A hajjal metonimikus kapcsolat-ban álló fésű ugyancsak nyilvánvaló időjelkép, a hajhoz hasonlóan képes megjeleníte-ni a jövőt. G. Durand szerint nem is annyira a haj formája, hanem a mozgása az, ami kapcsolatba hozza a folyó vízzel. A hullám a haj belső lelke: a haj hulláma az időhöz kötődik, a múlt visszafordíthatatlan idejéhez. Ez a magyarázata annak, hogy az egész európai néphitben a hajfürtök emléktalizmánként szerepelnek.²²³

A haj (vagy a haját helyettesítő fésű) az idővonatkozás, illetve a jövővel való kapcsolata miatt jut fontos szerephez a szerelmi varázslásokban és a jóslásokban: „*Újesz-tendő esztéjén lefeküdt az ágyba, bétette a... hogy mongyam, e fészüt. Mellikkel fészüli a haját. Bétette a... hagymongyam; ...párnája alá... Akkor éjen, hogy álmoggya meg szeretőjét... Ez az.*” (Nagyapatak, Moldva)²²⁴

²²⁰ Durand G. 1977. 120.

²²¹ Sajat gyűjtés, 1995.

²²² Durand G. 1977. 121.

²²³ Uo. 120–122.

²²⁴ Csoma G. 1997. 189.

Mivel analóg képzet a folyó vízzel, a haj termékenységszimbólum is lehet, előfordul például, hogy a földet borító *növényzet jelképe*. Több olyan teremtésmítosz is ismert, amelyek arról szólnak, hogy a világegyetem egy ős-óriás testéből alakult ki, akinek hajából keletkeztek a növények, húsából lett a föld, csontjaiból a kövek, véreből a víz és szeméből az ég minden fényessége.²²⁵

A személyiség és a haja között lényegi és szoros kapcsolat van. Az újra kinövő haj azt a szimbolikus üzenetet hordozza, hogy a haj *az ember életerejét* is hordozza, illetve hogy a haj magával a személyiséggel lehet azonos. Egy hiedelem szerint a haj, a szakáll és a köröm a halál beállta után is tovább nő. Egyetemesnek mondható az a képzet is, hogy az ember fizikai ereje a hajában (esetleg a szakállában, körmében) van. Ezt a jelképiséget legközismertebben Sámson és Delila története²²⁶ fejezi ki: Sámson, akinek a hajában van az ereje, Delila úgy adja a filiszteusok kezére, hogy az alvó hősnék levágja a haját, és ezzel megfosztja erejétől. Úgy tűnik, a hajszimbólum ilyen értelemben van jelen az ún. Árgírus-mesében is (AaTh 400), amelyben az alvó szerelmeseket a rosszakaró boszorkány meglesi, és a tündérleány (Tündér Ilona) hajából levág egy fürtöt, amiért a leánynak menekülnie kell.

Mivel a hajban az életerő lakozik, a levágott haj megszerzése révén az ember megrontható, ezért a levágott haját nem szabad eldobni, szétszórni stb. A visszajáró halott hiedelmkörében a hazajárás egyik oka épp az lehet, hogy a halott az életében szétszórt haját keresi. Az 1836-ban a Moldvában utazó Gegő Elek egyik Románcsüggésen töltött estéjére emlékezve ezt írja: „*Most a padláson valami zörrent, s asszonyunk elbeszélé, hogy apja lelke hazajár, mert életében a kifésült haját a ház körül elhányta; mert gyónatlan halt meg stb. Ismét alkalom a babonák kigyomlálására, lelki tanításra!*”²²⁷ Vért István említi, hogy a moldvai Pusztinában a halott levágott haját és körmét vagy elégetik, vagy a koporsójába teszik. Ugyanígy általános az is, hogy a halottas párnát a halott életében összegyűjtött hajával töltik meg, mert ennek elmulasztása a halott nyugtalanságát és visszajárását okozná.²²⁸ Az idézett példák azt bizonyítják, hogy a mintegy önálló életet élő haj és köröm titokzatos kapcsolatban állnak a személyiséggel, nem lehet őket szétválasztani.

A haj levágása a jövőbe mutat, aki haját vág, az annak a személynek a jövőbeli sorsát tudja befolyásolni, akinek a haját levágta. Ezért van az, hogy a Gyimes vidékéhez tartozó Kostelekben a hajvágásból keresztszülőség származik: „A gyermekek haját régi szokás szerint egyéves korában vágják le először. Ha valaki haját vág egy gyermeknek, később a keresztszülőkkel egyenlő elbírálás alá esik, így például esküvője alkalmával ugyanakkora ajándékot illik adnia, mint azoknak, akik az egyházi szertartás során, a »megöntés«-nél víz alá tartották.”²²⁹

²²⁵ Evseev I. 1997. 354.

²²⁶ Bír 16.

²²⁷ Gegő Elek: *A moldvai magyar telepekről*. Budán, 1838. 14. (2. reprint kiad.: Budapest, 1987.)

²²⁸ Vért I. 2001. 63–64.

²²⁹ Takács Gy. 2001. 70.

A kibontott haj és a födetlen fő (ez utóbbi révén ugyancsak a haj szabadon engedése történik) a föld sok népénél **gyászszipbóloomok**, így például a moldvai csángóknál is. Dimitrie Cantemir *Moldva leírása* című 1716-ban írt művében arról tudósít, hogy hat hónapig nem fedte be a fejét az, aki gyászolt. A máramarosi románok körében a gyászoló család férfitagjai hajadonfőtt és megborotválkozatlanul vesznek részt a temetésen.²³⁰ Gazda Klára a moldvai csángók viseletének szimbolikus jelentéstartalmairól szóló egyik tanulmányában ezt írja: „Akárcsak a török népeknél, a moldvaiaiaknál is szokás volt, hogy gyász esetén a lányok kibontották a hajukat, a férfiak fedetlen fővel jártak és megnövesztették arcszőrzetüket.”²³¹ (6. kép) Moldvai cigány közösségekben általános szokás, hogy gonoszelhárító célzattal a nők pénzérmék sokaságát fűzik a hajfonataikba.²³²

8. A tükör és a tükröző vízfelület

A tükör első, mitológiai megjelenése a tükröző vízfelület. Az örökifjú csodaszép Artemisz, a vadászat istennője, gyakran az erdők mélyén kibontott hajjal a mély vízben meztelenül nézegeti magát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a víz a tükör forrása.

Nyilvánvaló, hogy a tükröző vízfelületnek köze van a halál vizéhez: tükörbe nézni annyi, mint **részesévé lenni az árnyak, a holtak világának**. Ezt a halálképzetet és a másvilág-jelleget erősíti az is, hogy a tükörben a bal–jobb oppozíciópár felcserélődik, vagyis a tükör fordítva mutatja a világot, ami megfelel annak az ősi hiedelemképzetnek, hogy a Másik Világ a Mi Világunk fordítottja.²³³

A magyar hiedelemvilágban a tükör szimbólum alapjelentése: **átjárás a másik világba**.

Ezért lesz különös jelentősége a tükör szimbolikájának a **halottkultusz** szokásaiban és hiedelmeiben. Közismert, általánosan elterjedt szokás, hogy a halottas háznál lévő összes tükröt letakarják. Aranyosszéken a tükör letakarását azzal magyarázták, hogy a halál ne kettőződjön meg benne („*meglátja magát benne a halál*” – Kercsed²³⁴). A tükörben mutatkozó halott félelmetes („*rosszul néz ki a halott a tükörben*” – Martonfalva²³⁵), mert a le nem takart tükör megakadályozza a halott lelkének távozását, általa tehát a halál a mi világunkba költözik („*letakarják, hogy ne tartsa fogva a lelket*” – Túrterebes²³⁶). A dél-magyarországi sokácok (szerb nemzetiség) temetések alkalmával vízzel teletöltött tányért helyeztek a halottaskocsi alá, úgy, hogy eltörjön. Ezt az özvegyen maradt házastárs az örök szétválás jegyében cselekedte, azért, hogy a temetés után újra férjhez mehessen, illetve megházasodhasson.²³⁷

²³⁰ Kligman G. 1998. 161.

²³¹ Gazda K. 2005a. 93.

²³² Saját megfigyelés.

²³³ A „két világ” romantikus szimbólumairól (tükör, árnyék, portréfestmény stb.) lásd: Braga C. 1999. 136–157.

²³⁴ Nagy Éva Katalin egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²³⁵ Aczél Kinga egy. hallg. gyűjtése, 2001.

²³⁶ Tolnai Sárka egy. hallg. gyűjtése, 2006.

²³⁷ Róheim G. 1984a. 261–262.

Ugyanebben a funkcióban jelenik meg a **jóslásokban** is, hiszen a tükör által láthatóvá válik a számunkra rejtett szellemvilág, és feltárul előttünk a jövő. A Mezőségen az ún. „cseberbenezés” során a víztükörben a közösség által keresett tolvaj személye mutatkozik meg, ha a megfelelő mágikus feltételeket teljesítik: „*Miko loptak valamit, összehívtak tizenkét tizenkét éven aluli leányt. Fehérbe öltöztek, szalagot tettek. Letérdepeltek egy cseber köré, ahova az asszony beletört egy tojást. Egy égő gyertyával járt körbe, mondta a Miatyánkot. A vízben meg kellett jelennie a tolvaj képének. A gyertyát az asszony minden szónál a másik leány fejére tette. Csak reggel kilenc és tizenkét óra között lehetett csinálni.*” (Detrehemtelep)²³⁸ A „cseberbenezés” mágikus rítusát Keszeg Vilmos írta le és értelmezte.²³⁹

A tükör szimbólumának ugyanezzel a jelentésével a moldvai csángó szerelmi jóslásokban is találkozunk. Faragó József a diószéni újévi szokásokról szóló tanulmányában írja: „Éjfélkor [ti. szilveszter éjszakáján] a nagyleányok kilenc tükröt állítanak maguk elé az asztalra, egyet pedig a hátuk mögé. A félkör középpontjába egy égő gyertyát helyeznek, és sorban a tükörbe nézve, valamelyikben meglátják jövődöbelijük arcát.”²⁴⁰ A szokás teljes szemantikai modellje Csoma Gergely közleményeiből²⁴¹ állítható össze, aki ezzel a jóslásformával több csángó faluban is (Lujzikalagor, Gorzafalva, Lészped, Somoska, Külsőrekecsin, Magyarfalva, Kelgyest, Szabófalva stb.) találkozott. Eszerint ösztendő éjszakáján a lányok egy tányérba vizet öntenek, köréje tükröket és gyertyákat állítanak, majd magukat meztelenül egy kendővel letakarva, a tükrökben keresik a megmutatkozó jövődöbelijüket. A mágikus eljárás félelmetes, a Másik Világgal való találkozás bizonytalan és veszélyes, mert a tükrökben ördög vagy halott is megjelenhet.

Az idő- és lélekvonatkozások miatt a tükör vagy egyéb üvegtárgyak eltörése szerencsétlenséget, halált jelent.²⁴²

9. A kút és a kémény

A kút egyfelől tükröző vízfelület, másfelől lyuk a földben. Emiatt szimbolikája közel áll a (víz)tükör jelképiségéhez, ugyanakkor – az ezután tárgyalandó – barlang és tó jelképeknek is rokona. A kút jelképeinek egyik alapjelentése: **átjárás a másik világba**. (A jelkép erotikus tartalmáról a X. 5. alfejezetben lesz szó.)

A népmesékben Sárkány jár fel a kútból, illetve őrzi a kutat, és csak úgy ad vizet a városnak, ha minden napra kihoznak neki egy szűzleányt áldozatul. Amikor végül már a királylányra kerül a sor, őt megmenti a mesehős (kiskondás, királyfi stb.), legyőzve a túlvilági vízi szörnyet. A *Legenda Aurea* (Voraginei Jakab 13. századi dominikánus író gyűjteménye) ugyanezt a hőstettet tulajdonítja Sárkányölő Szent Györgynek is. A

²³⁸ Keszeg V. 1992. 72.

²³⁹ Uo. 70–80. és 1997. 97–126.

²⁴⁰ Faragó J. 1997. 298–299.

²⁴¹ Csoma G. 1997. és 2000.

²⁴² Erről a kérdésről Róheim Géza *A törött tükör* címmel írt tanulmányt. Lásd: Róheim G. 1984a. 253–283.

történet egyik igen régi és részletező magyar nyelvű változata az *Érdy-kódex*ben maradt fenn.²⁴³

Arany János *A Jóka ördöge* című elbeszélő költeményében egy mesetípust (*A gonosz asszony a gödörben* – AaTh 1164) dolgoz fel: a kútba belement gonosz, gógós felesége helyett egy rút, fertelemes ördögöt von fel az ember. A történet végén az asszony érkezésétől megijedt ördög a pokolban egy „kályhafűtő lyukban” rejtezik el.²⁴⁴ A kémény a kúttal analóg szimbólum: a két világ közötti átjárás helye.

10. A tó

A tó egyfelől tükröző vízfelület, másfelől a kúthoz hasonlóan titokzatos mélysége van, ezért lehet a Másik Világba való átjárás tökéletes szimbóluma. Egy csiki hiedelemmonda szerint a szentelt golyóval meglőtt ördög hirtelen eltűnik, és az eltűnés helyén tó keletkezik.²⁴⁵ A rászédettördög-mesék egyik típusában (*A tó összehúzása* – AaTh 1045) a szegény ember világgá indult fia kötőláncot próbál a tavon átvetni, mire kifut a tóból az ördög, akit a mesehős azzal ijesztget, hogy el akarja húzni a tavat. Az ördög ijedtében egy véka pénzt ad neki, csak ne tegye ezt.²⁴⁶ Egy másik változat (AaTh 1168xx) szerint a szegényember a kaszakövet ejti bele a tóba, majd azzal fenyegeti az ördögöt, hogy ki akarja hordani belőle a vizet. Az ördög megijed, és ezt mondja: „*Hallod-e barátom, ne hordd ki ezt a tavat, mert ez a pokol ajtaja; inkább adok neked egy véka aranyat!*”²⁴⁷ A „ne féltsd az ördögöt a tóba fulladástól!” magyar proverbium ugyanezt a szimbolikus tartalmat fejezi ki.

A tóba belement és abba belefulladt ördögök motívumával már a *Szentírásban* is találkozunk. Lukács evangéliumának alábbi bibliai helyét választotta F. M. Dosztojevskij az *Ördögök* című regényének mottójául: „*Vala pedig ott egy nagy disznónyáj, legelészve a hegyen; és kérék őt, hogy engedje meg nekik, hogy azokba menjenek. És megengede nekik. És menekutána kimentek az ördögök az emberből, bemenének a disznókba; és a disznónyáj a meredekről a tóba rohana, és megfullada.*”²⁴⁸

11. A vízparton álló fa. A fűzfa

A két világ határát képező víztükör mellé került fa maga is a világok határának mágikus szimbólumává válhat. Ezért lesz a fűzfa – a legjellegzetesebb vízparti fa – a hiedelemlények megjelenésének egyik tipikus helyévé. Keszeg Vilmos a fűzfáról szóló tanulmányában²⁴⁹ azt írja, hogy a transzcendenciára vonatkozó jelentést még a fűzfa egyéb tulajdonságai is erősítik: a benne rejlő különféle hatóanyagok, leveleinek ezüs-

²⁴³ Lásd: Bálint S. 1977. I. 293–294.

²⁴⁴ Lásd: Süvegh Veronika (szerk.): *Magyar népmesekatalógus* 5. A rászédettördög-mesék típusai. Budapest, 1982. 415–423.

²⁴⁵ Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Budapest, 1980. 47.

²⁴⁶ Süvegh Veronika (szerk.): i. m. 33.

²⁴⁷ Uo. 393.

²⁴⁸ Lk 8,32–33.

²⁴⁹ Keszeg V. 1998b.

tős színe, a szomorúfűz lehajló ágai, sípkészítésre való alkalmassága, odvassága stb. Az antikvitásban a fűzfa a halál- és holdistennők szent fája volt, később pedig beépült a tündérek mitológiájába.²⁵⁰

A katolikus egyház virágvasárnap szentel barkát. A Székelyföldön elterjedt hiedelem, hogy a megszentetlen fűzfabarkát nem szabad bevinni a házba virágvasárnap előtt, mert különben „bemege a béka a házba”.²⁵¹ Csíkban azt tartják, hogy hasonló tabusértés esetén a megültetett lúd tojásaiból nem kel ki a „pipe”. A fűzfa barkája tehát meg nem szentelt állapotában mágikus, veszedelmes növény, szentelményként pedig erős termékenységjelkép. A fűzfabarkához kapcsolódó hiedelmek tehát őrzik a fűzfa szimbolizmusának eredendően ambivalens jellegét (rontás- és termékenységképzetek).

A vízparton álló fához a magyar folklórban *kozmogóniai, totemisztikus és samanisztikus képzetek* kapcsolódnak. Amint ezt Erdélyi Zsuzsanna kimutatta, az archaikus imákban olykor feltűnik a vízparton álló kozmikus világfa/életfa képe. A kozmikus termékenységképzeteket az is erősíti, hogy a kozmikus fa mellett gyakran ott találjuk a világot teremtő istenségeket is: „...*Tengerbe lévő pámfá szülte ágát, / Levele szülte gyümölcsit, / Gyümölcse szülte szent Annát...*”; „...*Hun lakik a Jézus? / Tengernek közepin, / Arany fának ágán...*”²⁵²

²⁵⁰ Uo. 158.

²⁵¹ Oroszhegy, Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

²⁵² Erdélyi Zs. 1988. 721.